

Pavel Pospěch

OSTA
M
ĚLÍ
HRDIN
OVÉ

Host

**Jak kultura autonomie
rozleptává společnost**

© Pavel Pospěch, 2026

Cover © Martin Mistrík (Mr Meadow), 2026

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2026

(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-3020-5 (ePUB)

ISBN 978-80-275-3019-9 (PDF)

ISBN 978-80-275-3021-2 (MobiPocket)

ÚVOD

KULTURA AUTONOMIE

Kdo by si nechtěl dělat věci po svém? Komu by se chtělo žít svůj život podle společenských škatulek? A kdo by byl ochoten rezignovat na splnění svých snů? Vždyť sny máme přece všichni! Jsou to principy, které každý z nás rád přijme za své — ale ne proto, že by každý byl dobrodruh, excentrik nebo rozený hrdina. Je to proto, že tímto směrem kráčí celá naše společnost — a s ní i naše představy o tom, co je běžné, co je normální a co máme od druhých a od sebe očekávat. Vývoj společností v bohaté části světa — kam patří i Česká republika — minimálně v posledních desetiletích směřuje k postupnému vyvazování jednotlivců ze společenských vazeb a konvencí. V sociologii se pro tento proces někdy používá termín *individualizace*. Jeho jádrem je fakt, že stále více rozhodnutí, která člověk v každodenním životě dělá, leží na něm samotném. Od drobností, jako jsou nákupy a spotřební návyky, až po velká rozhodnutí související s volbou životní dráhy, vše si ve stále větší míře smíme dělat podle sebe — a ve stále větší míře si to podle sebe dělat musíme. To je paradox individualizace, na jehož základě stojí argumentace této knížky.

Tato kniha je o kultuře, která v souvislosti s procesem individualizace vzniká a která nás v současné společnosti obklopuje — budeme jí říkat *kultura autonomie*. Tento termín je vypůjčený od antropoložky Mary Douglas¹ a nám se bude hodit jako souhrnná zkratka pro společenské fenomény, které jsou na mnoha úrovních spřízněné. Není to

jediný možný termín: americký sociolog Christopher Lasch před několika dekádami psal o *kultuře narcismu* a to, co tímto termínem popisoval, byla zárodečná verze dnešní kultury autonomie.² Zde však Laschův termín používat nebudeme, a sice z dobrého důvodu: mluvit o *kultuře narcismu* znamená snadno sklouznout k přesvědčení, že problémem je *samotný narcismus* – tedy vlastnost jednotlivců. Že se z nás stali narcisové a že to s námi narcisy není k vydržení (tak byla Laschova kniha také často interpretována). Tak to ale není. Není to tak, že by dnes lidé byli narcističtější – ale žijí v kultuře, která je k tomuto postoji vede. Není to tak, že bychom byli větší sobci, když se stále více ohlížíme na sebe – ale žijeme v kultuře, která ze sebestřednosti činí racionální postoj. A není to ani tak – jak často slyšíme zejména o mladých lidech –, že bychom byli sebestřední egomaniaci, kteří se utápí ve svých vnitřních konfliktech. Přesnější je říci, že mladí lidé vyrůstají v kultuře, která jim tento postoj ukládá. Jinak řečeno, na sousloví *kultura autonomie* možná není nejdůležitější jeho druhá část, nýbrž ta první – tedy že jde o kulturu. A ta nás, jako každá jiná kultura, obklopuje hodnotami a představami, které jsme si zvykli chápat jako přirozené, racionální a správné. To je trik, na jehož fungování se v této knize podíváme zblízka.

Co všechno ke kultuře autonomie patří? Patří sem přesvědčení, že vše je na nás: každý jsme svého štěstí strůjcem. O souvislostech a důsledcích to-

hoto přesvědčení budeme mluvit v kapitole 1. Jaký si to uděláš, takový to máš: to je fráze, se kterou se setkal každý. V podmínkách individualizace sledujeme, jak se stále větší množství společenských problémů přenáší na bedra jednotlivce a jak zažité konvence a modely ztrácí svůj vliv. Kultura autonomie tento vývoj doprovází a balí jej do snadno konzumovatelných příběhů o nezávislosti, hrdosti a svobodě. Druhým prvkem této kultury je proto individuální hrdinství: o něm a o jeho předobrazech budeme hovořit v kapitole 2. Osamělému hrdinovi či hrdince nezbývá než se spolehnout na sebe: překonat sebe sama, odvrátit svá traumata, naplnit své sny. Formy hrdinství, které nám kultura autonomie nabízí, jsou podané téměř výlučně v jednotném čísle.

Dělat si věci po svém: to je třetí prvek kultury autonomie a budeme o něm mluvit v kapitole 3. Vše, co děláme, se stává otiskem našeho já. Žít si po svém je radost, ale zároveň povinnost: pokud byste si náhodou po svém žít nechtěli, nepočítejte s tím, že vám někdo řekne, jak jinak na to. A když všechno děláme po svém a všechno je odrazem našeho já, tak také musíme za všechno bojovat – protože jde přece o naše já. Kultura autonomie vytváří skvělou živnou půdu pro rozhádanou společnost. V následující kapitole 4 budeme hovořit o čtvrtém prvku: o nárocích, které na nás život v kultuře autonomie klade. Jsou to nároky na autenticitu prožívání, na otevřenost vůči světu a na výjimečnost.

Žádná z těchto vlastností není ke škodě jednotlivcům samotným (kdo by nechtěl být autentický, otevřený a výjimečný?), ale jakmile se z nich stanou požadavky kultury, v níž žijeme, mohou mít nepěkné dopady na naši schopnost žít s druhými. Snaha vyhovět těmto požadavkům z nás dělá úspěšné členy kultury autonomie a můžeme prožít pocit úspěchu — pocit, že žijeme *naplno*. To je poslední rys kultury autonomie, o němž pojednáme v kapitole 5, kde bude také řeč o jeho odvrácené straně.

Při psaní o kultuře autonomie, ať zde, nebo dále v knize, budu často používat zájmeno *my* — abych zdůraznil to, co je na této kultuře viditelné z mnoha různých stran, zobecnitelné a (zdánlivě paradoxně) společné. Znamená zájmeno „*my*“, že se kultura autonomie týká každého z nás? Ano — ale v rozdílné míře. Každá kultura je ve společnosti rozlita nerovnoměrně a má tendence se na některých místech hromadit. Nositeli kultury autonomie jsou proto častěji vzdělaní Češi a Češky, spíše lidé z větších měst a lidé, jejichž hodnotová orientace je v širokém slova smyslu liberální. Jsou to lidé, kteří jsou nejvíce vystaveni procesu individualizace, a proto také nejvíce vstřebávají kulturu, která se s ním pojí. To je ta jednodušší odpověď. Složitější odpověď zní, že kultura autonomie je nositelem významů na úrovni celé společnosti. Když někdo slavný v televizi prohlásí, že si *celý život šel za svým snem* a *nebál se plavat proti proudu*, všichni rozumíme, co tím myslí — ne proto, že jsme vzdělaní nebo že jsme liberálové, ale

proto, že už jsme podobné věty slyšeli mnohokrát. A také jsme mnohokrát slyšeli, že je *každý svého štěstí strůjcem*, že *všechno je o lidech* a že je správné *být sám sebou*. Všechno jsou to prvky kultury autonomie, jež těmto výrokům dodává věrohodnost a činí z nich pravdy, které platí v mnoha různých kontextech. To je společenská dimenze kultury autonomie — a proto vůbec můžeme mluvit o *kultuře*. Ne proto, že v ní jedni žijí více a druzí méně, nýbrž proto, že je gravitačním centrem významů a sílu této gravitace cítíme všichni. O této společenské rovině kultury autonomie bude mimo jiné řeč v kapitole 6.

Než se k těmto významům dostaneme blíže, je třeba hned na úvod udělat odbočku: o žádné kultuře, ani o kultuře autonomie, nelze říci, že by byla prostým odrazem ekonomických nebo politických podmínek — to by bylo zjednodušující. Je ale faktem, že ekonomické a politické podmínky utváří možnosti, na jejichž základě se kultura autonomie může napříč společnostmi šířit a reprodukovat. Sociolog Richard Sennett na konci 20. století vedl sérii rozhovorů s lidmi, které proces individualizace zasáhl velice silně — a které bychom mohli považovat za *early adopters* kultury autonomie.³ Jeho respondenty byli lidé v kreativních, dobře placených zaměstnáních, kteří se vymanili z těžkopádných byrokratických struktur a místo toho pracovali flexibilně, na základě krátkodobých projektů a zakázek. Pocit svobody a seberealizace, který jim práce v tehdejší „nové ekonomice“ přinesla, byl na druhé

straně doprovázen stálým stresem, nejistotou, nutkavými pochybnostmi a chronickou orientací na sebe sama, na své úspěchy a selhání a na svou nejistotu budoucnost. Sennett zdůrazňuje, že nešlo pouze o individuální rozhodnutí — tedy že si kreativní zaměstnanci flexibilnější pracovní podmínky přáli. Šlo také o ekonomické faktory v pozadí: zaměstnavatelé si spočítali, že práce na flexibilní a krátkodobé úvazky je vyjde levněji. A šlo i o faktory politické a institucionální: pracovní legislativa takové možnosti připouštěla.

Sennettův příklad se dnes jeví téměř zastaralé: pro většinu lidí, kteří pracují v kreativních zaměstnáních, už se dnes nic jako pevné, dlouhodobé pracovní pozice nenabízí. Příběhy jeho respondentů ale obrací naši pozornost k ekonomickým a politickým faktorům, které procesům individualizace a s nimi spojené kultuře autonomie ve 20. a 21. století otevírají cestu. Na jedné straně je to pochopitelně rozvoj konzumní společnosti, která stále více spotřebního jednání posunula z oblasti nutnosti do oblasti volby. Spotřeba již není vnímána jako nástroj přežití, ale stala se prostředkem utváření osobní identity, s vydatnou podporou reklamy a marketingových expertů, kteří motor konzumní společnosti v poválečné éře pomáhali roztáčet. Ekonomický vzestup střední třídy a nové možnosti trávení volného času daly vzniknout novým oblastem spotřeby a novým odvětvím, jež na nich založila svou prosperitu. Pozdější hnací silou tohoto růstu se stala ekonomická

globalizace, která umožňuje nadnárodním společnostem uniknout z institucionálních, právních a daňových rámců národních států a navyšovat svůj zisk využíváním příhodnějších podmínek v jiných částech světa. To je samozřejmě možné jenom se souhlasem a podporou politické sféry: ekonomická globalizace a s ní spojená globální konzumní společnost zboží a zážitků se mohly stát skutečností jenom proto, že to liberální politiky druhé poloviny 20. století umožnily.⁴

Masivní rozvoj spotřební ekonomiky, ekonomická globalizace a politický liberalismus vytvořily síť podmínek, na jejichž základě dochází k rozvoji procesů individualizace a s nimi spojené kultury autonomie. Přísliby bohatství a prosperity se v kultuře autonomie spojují s přísliby osobního rozvoje, seberealizace a individuálního štěstí. V této knize budeme mluvit právě o této druhé oblasti: tedy o individuálních dopadech kultury autonomie na naše životy. Ekonomické a politické předpoklady, na nichž kultura autonomie stojí, necháme stranou, i když nás jejich důsledky budou v různých formách doprovázet a v jednom bodě se do popředí naší pozornosti vrátí: v kapitole 5 bude řeč o odvrácené straně ekonomické globalizace a aspoň velice stručně si připomeneme dopady, které globalizovaný požadavek *žít naplno* zanechává ve světě za hranicemi blahobytného globálního severu.

Cílem této knížky není přinést nová data ani představit radikálně nové perspektivy – ostatně

i klíčový termín *kultura autonomie* je spíš přešitý než nový. Jejím cílem je uspořádat stávající výzkumy, reflexe a pozorování a nasvítit je tak, aby vynikla jejich společná, podstatná dimenze: totiž že když děláme to, co považujeme za dobré a za přirozené, když podporujeme svobodu a seberealizaci, hledáme autentické zážitky a oslavujeme jedinečnost každého z nás, tak tím možná mimoděk participujeme na něčem, co tak dobré být nemusí. Kultura autonomie totiž v posledku rozleptává to, co nás jako společnost drží pohromadě, a její hrdinové jsou, přes všechnu moc, kterou jim individualizace vložila do rukou, pořád tak trošku smutní a osamělí.

N A

V Š E

C H N O

S A

M

I

1.

NA VŠECHNO SAMI
Co nám přináší proces individualizace

Lidé si myslí, že být šťastný je nějaká náhoda, něco, co se člověku přihodí samo od sebe. Tak to ale není. Být šťastný je výsledkem vlastní snahy. Musíte o to bojovat, trpět pro to, stát si za tím a někdy kvůli tomu musíte objet celý svět. Musíte bez ustání pracovat na tom, aby se vám dobře dařilo. A jakmile pocitu štěstí docílíte, nikdy nesmíte povolit v úsilí si jej udržet. Musíte zabrat a stále mu plavat vstříc, na vrcholek té vlny.¹

Tato slova si přeřikává Elizabeth Gilbert na posledních stránkách bestselleru *Jíst, meditovat, milovat*. Kniha, podle níž vznikl filmový hit s Julií Roberts v hlavní roli, je cestovním deníkem spisovatelky, která takto medituje o štěstí, zatímco „se projíždí na kole při západu slunce na Bali“. Věci, o kterých Gilbert mluví, jsou ovšem povědomé nám všem a rozumí jim i ten, kdo toho po Bali mnoho ne-naježdil. *Každý je svého štěstí strůjcem*: to je pravda, kterou si stejně dobře můžeme uvědomit v tramvaji cestou do práce nebo ve frontě u pokladny v supermarketu. To, jak se poperete s tím, co vám život přinesl, záleží na vás. Možnost být šťastní máme k dispozici všichni, a pokud ji nedokážete využít, přemýšlejte především o sobě a o tom, co jste udělali špatně. Mohli jste se svobodně rozhodnout, tak se teď nevymlouvejte.

Tyto poučky jsou součástí specifické kultury — zde o ní hovoříme jako o kultuře autonomie —, která se váže k *procesu individualizace*. Individualizace znamená, že si stále více můžeme žít podle svého

a s životními překážkami máme možnost se vyrovnat tak, jak sami uznáme za vhodné. Zároveň se s nimi ovšem sami vyrovnat *musíme* – a je to jenom na nás. Angličtina tuto pobídku shrnuje lakonickou zkratkou YO-YO: *You're on your own*. Náš životní osud je nám předložen jako úkol, píše sociolog Ulrich Beck, a při práci na tomto úkolu se stáváme něčím jako podnikateli sebe sama:² vybíráme vhodné strategie, na každém kroku se rozhodujeme, občas riskujeme. Někdy jsme úspěšní a jindy ne – ale ať je to jakkoliv, kultura autonomie nás učí, že úspěchy i selhání jsou náš vlastní problém, neboť jsme si je přivodili sami svými rozhodnutími: „Vykoupení i záhubu si člověk způsobí sám a je to jeho vlastní starost,“ říká sociolog Zygmunt Bauman, „nemoci jsou individuální stejně jako terapie. Starosti a obavy jsou privátní stejně jako prostředky, které nás jich mají zbavit.“³

Kultura autonomie nejenže klade větší míru zodpovědnosti na jednotlivce, ale zároveň tak činí v době úpadku podpůrných mechanismů. Na jedné straně slábne kontrola státu a veřejných politik nad trhem práce, vzděláním nebo světem informací. Na straně druhé přestávají platit dřívější *návody na život*: jak se vyznat ve světě, jak se dobře rozhodnout, jak nejlépe naplánovat svou budoucnost v době ekonomické a politické nestability. Tyto návody už si nemůžeme půjčovat ani z minulosti („k čemu nám v době klimatické změny a umělé inteligence budou rady našich prarodičů?“), ani

od odborníků („co expert, to odlišný názor“). Je to zkrátka celé na nás a na našich vlastních rozhodnutích — proto *kultura autonomie*. U nás v Česku o tomto postoji něco víme — a v podstatě jej ve velkém měřítku přijímáme za svůj. Ve srovnávacím průzkumu Eurobarometru se Češi zařadili k menšíně evropských států, kde byly hodnoty autonomie (*self-direction*) vnímány jako důležitější než hodnoty solidarity (*benevolence*).⁴ Z příležitostných šetření také víme, že Češi rádi vysvětlují životní osudy druhých s odkazem na individuální charakteristiky: například chudobu vidíme častěji než ostatní Evropané jako důsledek selhání jednotlivce spíše než jako systémový problém.⁵ Dlouhodobé sledování hodnotových orientací ve výzkumu European Social Survey ukazuje, že Češi jsou v evropském srovnání velmi silně orientováni na hodnoty individualismu — a výrazně méně na druhé. Analýza trendu navíc naznačuje, že se Češi ostatním Evropanům dále vzdalují: „V české společnosti se hodnotová orientace na blaho ostatních systematicky v posledních 15 letech snižuje,“ konstatují autorky zprávy.⁶ Podrobnější výzkumy postojů ke světu práce a ekonomiky, které u nás podnikali Elaine Weiner a Till Hilmar,⁷ přináší obraz Čechů a Češek fixovaných na individuální ekonomický výkon a na individuální zodpovědnost za své osudy na pracovním trhu: jaký si to uděláme, takový to máme.

To si zaříd'te sami

Kultura autonomie se neprojevuje pouze v oblasti postojů k ekonomice, ale i v nárocích na orientaci ve světě okolo nás. Když jsme v roce 2023 pořizovali rozhovory s obyvateli malých, odlehklých obcí na pomezí krajů, jedna z otázek se týkala jejich postoje k informacím. Respondenti se měli vyjádřit k tvrzení *Svět je stále složitější, bylo by dobré, kdyby v některých věcech bylo více jasno*. Drtivá většina dotazovaných s tímto výrokem souhlasila, ovšem s dodatkem. „To si každý musí udělat sám, to jasno,“ prohlásil jeden dotazovaný a v podobném duchu se vyjadřovali i ostatní.⁸ Svět je sice složitý a nepřehledný, ale jasno si v něm hleďte udělat sami, to za vás nikdo neudělá. Ačkoliv je zřejmé, že nepřehlednost informačního světa je problémem celospolečenským, požadavek na jeho vyřešení dopadá na jednotlivce. Tento paradox ještě více vyniká v Česku, tedy v zemi, která se pravidelně umísťuje na chvostu Evropy, když se výzkumníci Eurobarometru zeptají občanů, do jaké míry *rozumí tomu, co se děje v současném světě*.⁹ Kultura autonomie však veškeré rozpory zahlazuje: máte možnost udělat si ve věcech pořádek sami, tak si ji považujte — a nemyšlete si, že to někdo udělá za vás.

Téma porozumění světu se stává naléhavějším v době, kdy je stále větší část informací, textů a obrazů, které nás obklopují, produktem umělé inteligence. Modely strojového učení dovedou vytvářet

obrázky a videa k nerozeznání od pravých, což je pro publikum odkázané na zprávy z médií zásadní změna. Diktum o autonomním a racionálním občanu-voliči, jež stojí v samotném základu našeho pojetí demokracie, zní: „Lidé jsou v jádru racionální a rozeznají pravdu, když ji vidí.“¹⁰ Jenže jak rozeznat pravdu v době, kdy jsme obklopeni masou falešných informací, které jsou k nerozeznání od pravých? Kultura autonomie nám nabízí řešení — a to přesně takové, jaké bychom od ní čekali:

Většinou jde nalézt nějakou chybičku: židle v pozadí, ze které lze vidět jen kousek, má nějak divně postavenou jednu nohu; ruka, která vylézá ze strany jednoho z objímajících se lidí, má zvláštní úhel a tloušťku; jeden z knoflíků je na místě, kde to nedává smysl; lesk a odraz jednoho z materiálů jsou nelogické...

Toto je úryvek z článku, který v polovině roku 2024 vyšel v časopise *Wired*¹¹ a v němž autoři radí, jak rozeznat falešné fotografie vytvořené umělou inteligencí od pravých. V reakci na nástup umělé inteligence se podobných textů v médiích objevilo mnoho. Vedly nás k tomu, abychom se soustředili na detaily, zkoumali deformace světla, prsty zobrazených postav, nepřirozená gesta osob v deepfake videích a spoustu dalších věcí. Mnohamiliardový globální průmysl umělé inteligence se předhání ve snaze o vytvoření dokonalého falza — ale jeho odhalení leží na každém z nás, kdo si v autobuse cestou

z práce čteme zprávy na telefonu. Autoři článků, jako je ten z *Wired*, jsou si vědomi toho, že jejich rady jsou v nejlepším případě dočasné („Naučíme vás rozpoznat AI obrázky, video i text, dokud to ještě jde,“ slibuje autor článku), jenomže co jiného mohou nabídnout? Jak jinak se vypořádat s rozrušením hranice mezi pravdou a lží ve světě, který vydvihuje individualitu a autonomii?

Individualizace nás stále více nutí hledat individuální řešení systémových rozporů, píše sociolog Ulrich Beck.¹² Jedním z problémů je, že jiná než individuální řešení už si nedovedeme ani nechceme představit — jak by také mohla vypadat? Regulace světa informací? Omezení? Zákazy? *Už zase nám chtějí sebrat svobodu?* Druhým problémem je, že i tam, kde se systémová řešení nabízí, je nevyužíváme. Právě umělá inteligence a mračno dezinformačního smogu, kterým nás zahlcuje, jsou dobrými příklady. Po zkušenosti s pandemií covid-19 by se zdálo, že jsme se jako společnost něco naučili: dezinformace vytvářejí konflikty a chaos a je ve společném zájmu hledat způsoby, jak se jim bránit. Bylo by například dobré, kdyby existovala nějaká důvěryhodná infrastruktura, která by zajišťovala kvalitně ozdrojované informace, nezávislé na chaosu šířeném populistickými vůdci a vyšinutými *tech gurus* ze Silicon Valley. A bylo by dobré, kdyby tato infrastruktura byla dobře známá a každý k ní měl snadný přístup — to by bylo ideální. Taková infrastruktura ovšem již existuje a jmenuje se veřejnoprávní

média. V době informačního chaosu a umělé inteligence by měla být veřejnoprávní média na prvních místech žebříčku každého politického programu: Jak jinak udržet možnost racionálního rozhodování než skrze přístup k důvěryhodným informacím?

Jenomže nic takového se neděje. V Česku platí veřejnoprávní média za otloukáanky, kteří se musí dohadovat o každou korunu koncesionářských poplatků a úzkostlivě si hlídat, aby poskytli odpovídající stopáž každému novému tlučhubovi, který přišel pojmenovat věci pravými jmény. Veřejnoprávním médiím stále hrozí privatizace, nebo naopak zestátnění a uvedení pod politickou kontrolu. Ve výsledku se tato strategická informační infrastruktura musí ustavičně bránit a ospravedlňovat svou existenci ve světě, v němž je přitom nezbytná jako nikdy předtím. V tomto bodě ovšem Česko není samo: britská BBC, pro mnohé archetyp veřejnoprávního média, čelí obdobným tlakům a osekávání ze strany politiků i ze strany soukromých korporací – a to přesto, že se těší rekordní podpoře veřejnosti.¹³ Ostatně i u nás je o důležitosti veřejnoprávních médií přesvědčena poměrně velká většina populace¹⁴ – jenže při pohledu na politické diskuse to tak nevypadá. Nic naplat, budeme si muset poradit sami. Budeme muset po práci v autobuse zkoumat fotky na sociálních médiích, jestli v nich náhodou nejsou prsty navíc nebo příliš široká předloktí.

Řešení společenských problémů na úrovni jednotlivců: to je základní požadavek individualizace

a z ní vycházející kultury autonomie — a orientace ve světě informací je jenom jednou z oblastí, v nichž je kladen. Podobně se to má ve věci zacházení s financemi: i zde jsme přes zástupy poradců a expertů odkázáni sami na sebe a jsme sami za sebe zodpovědní. Klíčový termín — který dnes používáme běžně, ale ještě před dvěma desítkami let jsme jej neznali — je *finanční gramotnost*. Finanční gramotnost, tak jako gramotnost jazyková, je vlastností jednotlivce, a je také jeho vlastní zodpovědností. Zrození tohoto pojmu sledují Martin Hájek a jeho spoluautoři v knize *Kdo šetří, má za tří*:

Avšak jednatel je nově morálně odpovědný za to, že se nestane pro společnost nebo pro svou rodinu ekonomickou přítěží, například tím, že dlouhodobě nemůže najít práci nebo že není schopen splácet půjčku, kterou si vzal. Tento nový diskurz bychom mohli označit jako diskurz finanční gramotnosti. Podle příruček je morální povinností každého občana být finančně gramotný, podobně jako je jeho povinností dodržovat hygienická pravidla, i když žádná právní norma ho k tomu nezavazuje.¹⁵

Po roce 1989, píše Hájek a spoluautoři, se z ekonomické oblasti vytratil pojem morálka. Neexistují morální nebo nemorální investice — existuje pouze trh, výnosy a ztráty. Skrze koncept *finanční gramotnosti* se však morálka do ekonomického jednání zase vrací: tentokrát jako nárok na každého z nás, jako

hrozba selhání, krachu a společenského odsouzení, když podepíšeme smlouvu, aniž bychom si ji detailně přečetli, nebo si vezmeme půjčku, kterou nedokážeme splácet. Hranice mezi gramotností a negramotností přitom nejsou tak ostré, jak se prezentují: Kdo z nás čte všechny smlouvy a licenční ujednání, které podepisujeme a odklikáváme? A stejné je to na druhé straně: hranice mezi „šmejdy“, jak jsme si navykli říkat nekalým obchodníkům, na jedné straně a běžnými firmami na straně druhé je často hranicí několika promile úroku nebo lépe či hůře skryté klauzule ve smlouvě.

Existence samotných „šmejdů“ — také poměrně mladého pojmu, za který vdčíme stejnojmennému dokumentárnímu filmu z roku 2013 — je přitom vážnou ranou pro důvěru v instituce. Proti obchodníkům, kteří jednají nelegálně nebo zneužívají díry v zákonech, zkrátka nechceme být sami a očekáváme nějaké zastání ze strany institucí. Když toto zastání nepřijde, často jenom proto, že legislativní řešení jsou příliš pomalá a těžkopádná, důvěra v instituce mizí. Jak máme důvěřovat státu, když nedovede ochránit své občany před lháři a podvodníky? Dobrou ilustraci tohoto fenoménu přinesl na podzim roku 2021 trh s energiemi: společnost Bohemia Energy, jež v té době dodávala energie více než milionu českých zákazníků, náhle ohlásila krach. Důvodem byly riskantní spekulace s cenou, které do té doby majitelům společnosti vycházely — až vycházet přestaly. Klienty Bohemia Energy přitom nebyli

jenom ti, kdo s ní podepsali smlouvu, ale i klienti, jež si firma „koupila“, když v době expanze přebírala jiné, menší dodavatele energií. Ti všichni byli naráz před zimou bez dodávky energií, odkázáni na nouzově přidělené dodavatele a museli si rychle vyjednat nové smlouvy: pod časovým tlakem a v době covidové inflace to v praxi znamenalo nevýhodné smlouvy s vysokými cenami pro zákazníky. Stát tehdy nad věcí pokrčil rameny a energetičtí experti klientům zkrachovalé společnosti vzkázali — někdy s větší a někdy s menší citlivostí —, že mají, co chtěli.

Ačkoliv řada komentátorů tvrdila opak, frustrace klientů zkrachovalého dodavatele neměla ideologické pozadí. Nešlo o ideologický, politický spor o to, *zda se máme starat sami o sebe*, nebo *zda se o nás má postarat stát*. Taková optika je zkreslující. Klienti Bohemia Energy věděli, že se o sebe musí postarat sami, ale očekávali, že dodavatelé energií mají určité státem nastavené mantinely — že musí například zveřejňovat informace o objemu předem nakoupené energie. Očekávali, že si mohou vybrat dodavatele energií, aniž by se museli stát experty na cenotvorbu a trávit hodiny studiem situace na energetických trzích. V tom se ovšem zmýlili. Kultura autonomie nám říká, že odpovědnost za naše rozhodnutí leží pouze na nás, a kdo si nenastudoval, ten se nesmí divit. V této věci se ostatně mnoho nezměnilo: nejčtenější tuzemský portál na konci roku 2024 přinesl velký rozhovor s energetickým expertem, který radil, jak usmlouvat nižší

ceny energií.¹⁶ Důležité je porovnat cenové nabídky různých dodavatelů a pohrozit svému dodavateli odchodem. Když ani to nezabere, rovnou vypovědět smlouvu – však oni se během výpovědní lhůty ozvou s lepší nabídkou.

Pro většinu čtenářů tento rozhovor mnoho nových informací nepřinesl – rady o tom, že je potřeba srovnávat, vyjednávat a smlouvat, už slyšeli od odborníků na energie, na pojistky nemovitostí a na telekomunikační služby. Na sociálních sítích a v diskusních fórech uživatelé sdílí své zkušenosti s tím, jak vypověděli smlouvu s mobilním operátorem a na základě toho získali *retenční nabídku* – tedy výhodnější, „podpultovou“ cenu za služby. Není to nic složitého, shodují se uživatelé s experty: stačí si něco načíst o aktuálních cenách služeb na trhu, srovnat ceny několika operátorů a začít obvolávat. Do toho si zjistíte vývoj koncových cen jedné kWh elektriny, vypočítáte rozdíl mezi termínovanými a dlouhodobými smlouvami a do modelu přidáte spotřebitelské balíčky a předvánoční slevy, které operátoři uvedli na trh minulý týden. Rozmyslíte si, zda se vám vyplatí rodinný tarif s vázaností na dva roky, nebo individuální Premium Plus se zkrácenými časy čekání na zákaznické lince. Protože součástí nabídky je výrazná sleva na povinné ručení, pustíte se rovnou i do toho, a když už máte ten excel otevřený, tak můžete konečně dotáhnout tu změnu banky, o níž už několik měsíců víte, že vám účtuje poplatky, které byste jinde platit nemuseli (řikal bankovní

expert v televizi). Nic, co by nešlo stihnout v pátek po práci. Pokud vám během tohoto vyřizování přestane fungovat telefon, je to nejspíš proto, že jste před měsícem hrozili operátorovi ukončením smlouvy a výpověď jste zapomněli stáhnout. To jste si holt měli ohlídat. To za vás nikdo neudělá.

Vědomí toho, že jsme na všechno sami a že svět nabídek, které se nám každý den podsouvají, je ve skutečnosti plný nástrah a pastí, není jenom odrazem oslabování institucí a nedůvěry v ně. Kultura autonomie se stává součástí rutinní každodennosti a nedůvěřivý, podezřívavý postoj ke světu aktivujeme tak často, že si to ani neuvědomujeme. Jak píše Jean Twenge,¹⁷ všichni víme, že autoři nevyžádaných e-mailů s předmětem „I love you“ nás ve skutečnosti nemilují a že finanční dar, který nám e-mailem přislíbil poslední žijící potomek nigerijského prezidenta, doopravdy neexistuje. Nikdo z nás nevěří „nezávislým testům“, podle nichž nám ta či ona zubní pasta do měsíce změní život, a důvodně pochybujeme o kvalitě šamponu, který nám doporučilo devět z desíti kadeřníků. Je to naučené, mechanické a nezpochybnitelné vědomí skutečnosti, že masa informací, kterou se každý den pohybujeme, je na nás nastražená a nevyplatí se jí věřit ani podle ní jednat. Uvěřit znamená být naivní, hloupý a nakonec přijít o peníze. Ilustrátor Randall Munroe toto prostředí nedůvěry okomentoval přiléhavě: někde na světě možná existuje firma, která doopravdy přišla na to, jak mužům prodlužovat penisy – jenomže se o tom

nikdy nedozvíme, protože většina jejích zpráv končí ve spamu a těm zbývajícím nebude nikdo věřit.

Vlastními pány

Když kanadská socioložka Elaine Weiner na přelomu tisíciletí vedla rozhovory s řadovými zaměstnankyněmi českých továren, ptala se jich také na to, jak hodnotí své pracovní postavení, a na otázky související s úspěchy a neúspěchy na trhu práce.¹⁸ Příběhům, které sesbírала, byl společný moment zklamání: ženy, s nimiž Weiner mluvila, se dosud pamatovaly na příslib lepší budoucnosti, který v období sametové revoluce přijaly za svůj. Následný ekonomický propad do špatně placeného, náročného a nejistého zaměstnání proto pocho-pitelně prožívaly jako rozčarování. Když se Elaine Weiner doptávala na příčiny tohoto propadu, dostala odpovědi, které zcela odpovídaly kultuře autonomie: zaměstnankyně továren nijak nezpochybňovaly fungování ekonomického systému, v němž zažívaly neúspěch. Místo toho hledaly vinu u sebe: *starýho psa novým kouskům nenaučíš*, prohlašovaly respondentky v narážce na své předrevoluční pracovní návyky a nedostatek kvalifikace. „Nemusely jsme se starat samy o sebe, staral se o nás někdo jiný – a to v nás bohužel zůstalo,“ vysvětluje jedna z dělnic.¹⁹ Zkušenost, kterou tím popisuje, je sice v její generaci společná, ale důsledky, a nakonec i řešení tohoto problému podle ní leží na jednotlivci. Je

na každém z nás, aby se vymanil ze špatných návyků a osvojil si ty správné. Proto také respondentky nepropadaly beznaději: mluvily o generaci svých dětí, které už se novým kouskům naučí snáze: oni budou lepší než my a konečně si na společenském žebříčku vydobydou takové místo, jaké my jsme si vydobýt nezvládly.

O patnáct let později si rakouský sociolog Till Hilmar povídal s českými inženýry a zdravotnicemi o podobném tématu.²⁰ Ačkoliv byly jejich životy a pracovní dráhy ovlivňovány řadou společenských faktorů mimo jejich kontrolu, dotazovaní o těchto skutečnostech přemýšleli v individuální rovině. „Respondenti a respondentky mi říkali, že věci jako nezaměstnanost nelze svádět na systém. To jsme dělali za komunismu, teď jsme všichni zodpovědní sami sebe. Upřímně mě překvapilo, že takhle mluví i lidé ze zdravotnictví a pečovatelského sektoru,“ okomentoval to Hilmar v rozhovoru o své knize.²¹ Základem tuzemského uvažování o společenských nerovnostech je podle něj *práce*. Když Češi tvrdí, že za vlastní chudobu si lidé mohou sami, vynáší tím morální soud: jestli se vám nedaří, tak nejspíš nemáte správný vztah k práci. „Pokud není někdo s ekonomickými výsledky či jejich distribucí spokojený, může vinit jen sám sebe. Na trh — ani na jeho technokratické správce, kteří dělají jen to, co je třeba — se nikdo zlobit nemůže.“²² O tom, jak získalo tržní hospodářství auru neosobního systému, kde se dělá jen *to, co je třeba*, budeme ještě mluvit v kapitole 6.